УДК 821.161.1- 994.09

Ворова Т. П.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри іноземних мов для гуманітарних спеціальностей
Дніпропетровського національного університету

СПЕЦИФІКА РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ЛІТЕРАТУРНОГО ПЕРСОНАЖА В «КАЗЦІ ПРО ЦАРЯ САЛТАНА» О. С. ПУШКІНА

Анотація. Аналізуються особливості репрезентації літературного персонажа у віршованому творі О.С. Пушкіна «Казка про царя Салтана». Розглядається особливий спосіб життя героїв як носіїв особливого психотипу загальнолюдських/сімейних стосунків. Досліджується специфічність моделей поведінки чоловічих і жіночих персонажів з відповідними, діючими на них стимулами.

Ключові слова: психотип особистості, інтуїт, стосунки чоловіка й жінки, сімейна модель поведінки.

Постановка проблеми. Віршовані казки геніального російського поета О.С. Пушкіна заслужено вважаються шедеврами високого ґатунку, що входять у фонд російської класики; на жаль, за ними майже повсюдно закріпився статус творів для «дитячого» читання з репрезентацією спрощених моделей добра і зла, виключно для виховання підростаючого покоління. Сама постанова проблеми змісту в казках «грандіозних надісторичних сенсів, універсальних, надчасових істин, базових уявлень про всесвіт і життя, з котрих складається … «таблиця елементів» духовного життя людини, роду, нації» зовсім нещодавно стала проникати в «культурну свідомість» [5, с. 10].

Традиційні аспекти «Казки про царя Салтана, про його сина славного Гвидона Салтановича та про прекрасну царівну Лебідь» (1831) вивчалися багатьма літературознавцями (М.К. Азадовський [1], Л.В. Дереза [3], Т.В. Зуєва [4] та інші). Проте, на нашу думку, науковий процес аналізу стихії казкового й фантастичного відтіснив увагу дослідників від певної вивіреної часом глобальної цінності народної етики, відображеної в цій казці, що призвело до деякої неопрацьованості проблематики казкового твору. Ця стаття, можливо, допоможе заповнити цю прогалину.

Метою статті є аналіз «Казки про царя Салтана» О.С. Пушкіна як твору, у якому на фоні традиційного казкового сюжету виявляється особливий спосіб життя героїв як носіїв характерного психотипу людських (і відповідних сімейних) відносин, що стимулюють певну поведінку персонажів. На думку Л.М. Бєлєніцького, у «Казці про царя Салтана» описана, мабуть, одна із найзагадковіших цивілізацій на планеті – Атлантида [2, с. 253], надзавданням якої було посилення інтуїції як рівня відображення свідомості [2, с. 260], що давало змогу осмислити сутність явищ дійсності в узгодженні почуттів, розуму й досвіду. Інтуїт подібний до антени, він відчуває найменші імпульси з довколишнього світу та вказує на майбутні, невиявлені в сьогоденні події. Зворотнім боком наявності в людини інтуїтивності може бути вияв нервового напруження і, як наслідок цього, – вираження печалі, суму чи страху.

Постановка проблеми. Психотип пушкінських героїв з аналізованого твору наразі базується на інтуїції, приклади якої в казковому сюжеті багаточисленні: напрочуд вчасно три сестри розпочали розмову про можливість заміжжя у присутності потенційного нареченого – царя, який, у свою чергу, почув усю розмову в належний для нього час і у відповідному місці; при цьому найбільш чуттєвим інтуїтом виявилася третя сестриця, що передбачила найактуальніше бажання «батюшки-царя» – народити сина, спадкоємця, богатиря. Укажемо й на інші ключові приклади вияву дивовижної інтуїції в персонажів казки. Ледь-ледь потрапивши на безлюдний острів, юний царевич дуже доречно вирушає на прогулянку, щоб «у моря искать дичины» і водночас врятувати царівну Лебідь, замість того, щоб відпочити, відкласти пошуки їжі до ранку. Передчуваючи можливий розвиток подій, царівна Лебідь влаштувала магічний двобій із канюком на буцімто безлюдному узбережжі, надавши так царевичеві можливість познайомитися з майбутньою нареченою та дружиною (згадаємо, що царівна могла покликати на допомогу 33 богатиря з дядьком Чорномором – вони б не відмовили в захисті сестриці й племінниці). Та й надалі прекрасна царівна з'являється перед Гвидоном у той час, коли йому було щось життєво необхідно. Тому так багатозначно звучить її обіцянка головному героєві: «Ты найдешь меня повсюду» [6, с. 246]; це «повсюду» сюжетно повторюється сім разів – стільки в казці нараховується описів ситуацій, коли Лебідь дуже вчасно з'являється поруч із Гвидоном у певні вагомі моменти його життя. При цьому герой не вдається до якогось особливого засобу виклику царівни, він просто «у синя моря ходит, / С синя моря глаз не сводит» [6, с. 248], а Лебідь, у якої інтуїція працює на повну силу й без обмежень, сама з'являється перед ним.

Чудово працює інтуїція й у ткалі, кухарки, сватової Бабарихи, які нагально з'являються поряд із Салтаном щоразу, коли в нього ще тільки виникає намір «чудный остров навестить»; логічно, що, багато чого знаючи про Гвидона, три героїні рішуче перешкоджають неуникній зустрічі царя з сином. При цьому, вони впевнено й детально описують дива, які навряд чи хто спостерігав у реальному житті (чудо-білочка, 33 богатирі, прекрасна царівна).

На жаль, доводиться констатувати, що в Салтана після одруження інтуїція притуплюється: від бажає гостювати у Гвидона не тому, що передбачає зустріч із сином, а просто як візит чемності після неодноразових нагадувань напівлегливого князя; і в результаті власної зацікавленості – на власні очі побачити дивини, що їх не має сам. Загалом усім героям казки притаманне «дивиться диву», бажання мати «чудо» вдома, з подальшою можливістю демонстру-

вати його гостям (князь не раз говорить: «Диво б дивное хотел / Перенесть я в мой удел» [6, с. 256] або «Чудо чудное завесть / Мне б хотелось» [6, с. 251]), розповіді про чудеса та їх безпосереднє обговорення (усі розмови корабельників із Салтаном починаються зі стандартних питань: «Долго ль ездили? куда? / Ладно ль за морем иль худо? / И какое в свете чудо?» (виділено нами – Т. В.) [6, с. 249]. А втручання ткалі, кухарки, Бабарихи в розмови чоловіків викликані також бажанням перевершити співрозмовника в знанні дива.

Зворотною стороною вияву інтуїтивності може бути наявність у людини нервового напруження, неможливості розслабитися і, як наслідок, – стан страху, заляканості, смутку. Це ілюструється в кількох сценах томливого очікування князем Гвидоном біля моря чогось невідомого йому, при цьому герой перебуває в неспокійному душевному стані: «Гвидон / С берега душой печальной / Провожает бег их дальний» [6, с. 248]; перед Лебіддю він завжди постає тихим, «как день ненастный», і відповідає «печально», оскільки «Грусть-тоска <…> съедает, / Одолела молодца» [6, с. 248]. Щоразу, опиняючись на морському узбережжі, душа князя неспокійно метушиться «просит», «так и тянет и уносит», поки не відбувається матеріальної реалізації інтуїцій.

Стосунки персонажів в аналізованому творі відрізняються від поведінкових моделей, репрезентованих в інших пушкінських казках. Загалом норови прості в чоловіків (Салтан, який ходить до вітру «позадь забора»), але вишукані в жінок (царівна Лебідь «величава, / Выступает будто пава; / Сладку речь-то говорит, / Словно реченька журчит» [6, с. 260]). Чоловіки-родичі (батько/син) продукують теплі й сердечні почуття один до одного: у сина в розлуці з батьком «грусть-тоска», батько без сина також «с грустной думой на лице». Взаємини між жінками набагато складніші, навіть між найближчими родичками. Вони «злятся», «плачут» від злості та «завидуют» успішнішим суперницям із власної родини, котрі змогли вийти заміж за сановного й забезпеченого чоловіка (заздрість ткалі та кухарки до сестри). Або заздрість за гарніших і талановитіших дітей (наклеп на немовля цариці). Це є значним підґрунтям, щоб «извести» щасливицю: для цього використовуються підроблення, анонімки, пересуди, плітки як найрозповсюдженіші засоби та інструментарій інтриганів. Влаштовується змова проти цариці для її дискредитації в очах чоловіка з наказом «перенять гонца» з новиною про народження сина й тим самим влаштовується підроблення кореспонденції. І ті самі інтриганки перехоплюють відповідну грамоту, замінивши чинний наказ на вигаданий, з жорстоким вироком для матері та сина.

Досить дивним є той факт, що ніхто з царського оточення не намагається перевірити чинність несправедливого наказу, позаяк наявна сліпа покора й абсолютна довіра до будь-якої грамоти. Вражає також бездумне та беззаперечне підкорення завідомо несправедливій розправі: «Делать нечего: бояре, / Потужив о государе / И царице молодой, / В спальню к ней пришли толпой. / Объявили царску волю – / Ей и сыну злую долю, / Прочитали вслух указ / И царицу в тот же час / В бочку с сыном посадили, / <…> / И пустили в Окиян» [6, с. 243]. Безсумнівно, ця сцена являє собою опис страти, але, з іншого боку, її можна інтерпретувати як далеке заслання (за море-океан, подалі від царського палацу), що, судячи з усього, є показовим для описуваного чинного життя почту (наприкінці казки відходливий цар висилає в заслання додому опальних ткалю, кухарку і сватову, дарувавши їм життя).

Відповідно до аналізованого твору, стосунки чоловіків/жінок у сімейному союзі вибудовуються згідно з такою моделлю: жінка верховодить у сім'ї, чоловік їй підпорядкований. У казці подаються два приклади опису сім'ї, що повністю підпадають під цю схему: 1) царя Салтана і ткалі/кухарки/сватової Бабарихи, 2) князя Гвидона й царівни Лебідь. У першому випадку, підпорядкованість Салтана родичкам очевидна й не потребує доводів: воля героя роздавлена, і він перебуває під прямим впливом жінок із сімейного оточення (та слід згадати, що до одруження він є чоловіком незалежним і свавільним: Салтан без поради і згоди своєї матері одружився з тією, чия мова йому «полюбилася»). Другий приклад потребує невеликого роз'яснення: річ у тім, що Лебідь не відразу, а потроху, поступово, підпорядковує волю Гвидона: це починається з її обіцянки героєві, що він знайде її «повсюду». І, справді, з того часу князеві не треба себе утруднювати, напружуючи сили для досягнення своєї мети, – за нього це робить Лебідь, яка втілює всі бажання героя: тричі вона відправляє його в далеку мандрівку, виконуючи після його повернення три додаткові бажання. А воля Гвидона від бездіяльності атрофується, позаяк князь бездумно звертається до тієї, котра легко й без надмірних зусиль може дати йому багатство, охорону, владу, сімейне життя тощо. До того ж дружина володіє незвичайними здібностями: може народити богатиря до певного терміну й мати таку зовнішність, «Что не можно глаз отвесть: / Днем свет божий затмевает, / Ночью землю освещает» [6, с. 260]. Тому у шлюбі князь остаточно підкорюється Лебеді і стає тюхтієм: після чергової зустрічі з моряками «с женою не расстался» [6, с. 264]. Воля чоловіка в сім'ї пригнічується сильною жінкою, котра провадить політику власної вагомості («жена не рукавица: / С белой ручки не стряхнешь / Да за пояс не заткнешь» [6, с. 261]).

У досліджуваній казці як типова риса життя її героїв виявляється цілком очевидна гостинність і любов до застілля (підтвердженням того факту слугують неодноразові приклади зустрічей царя та князя з гостями). І слід визнати, що у твір також уведені приклади тривіального побутового пияцтва: на це явище кількаразово вказується текстуально: «Допьяна гонца поят», «И привез гонец хмельной», «царя Салтана / Уложили спать вполпьяна», князь Гвидон корабельників регулярно «кормит и поит», цар Салтан садовить гостей «за свой стол», щоби напоїти. Ще одна вада, зафіксована сюжетно, –це злодійство. «Обобрали» гінця, тобто вкрали з його суми грамоту ткаля, кухарка, Бабариха. З метою утруднення викрадення княжого майна (білочки з коштовними горішками), Гвидон біля кришталевого будиночка «караул <…> приставил / И притом дьяка заставил / Строгий счет орехам весть» [6, с. 253] для збереження джерела багатства і строгої звітності збереження прибутків. Пізніше у своєму рапорті царю Салтану корабельники одностайно свідчать, що «слуги белку стерегут» [6, с. 254].

Можливо, наведені вище приклади є закономірним наслідком багатого й навіть заможного способу життя населення загалом: «Все в том острове богаты, / Изоб

нет, везде палаты» [6, с. 255]. Сама столиця – велика та комфортна: «с златоглавыми церквами, / С теремами да садами» [6, с. 254]; місто добре охороняється – «стены с частыми зубцами»; окрім того, наявна своя усталена релігія: «И за белыми стенами / Блещут маковки церквей / И святых монастырей», у яких «Хор церковный бога хвалит» [6, с. 246–247]. Оточення князю з матінкою становить «пышный двор» – також досить заможний, бо привілейований клас пересувається «в колымагах золотых».

У побуті активно використовуються вишукані предмети домашнього вжитку («кровать слоновой кости»). Існує також налагоджена система розваг (білочка-«затейница» «песенки поет» «при честном при всем народе» [6, с. 252]). У суспільстві, як бачимо, вирішена предковічна триєдина проблема життєзабезпечення людини, що виражається в наявності в мешканців якісного помешкання («везде палаты»), харчування (кухарка готова влаштувати застілля «на весь крещеный мир») і одягу (ткаля може «на весь мир одна» наткати полотна). Загалом населення ініціативне й винахідливе, проблеми, що виникають, вирішуються миттєво. Згадаємо, наприклад, що цар Салтан «поздно вечерком» почув розмову трьох дівчат, «в тот же вечер обвенчался», а потім був ще і «пир честной» з численними гостями, після чого молода цариця «с первой ночи понесла» – і все це за один вечір! Так само швидко оженився і Гвидон: завіривши царівну Лебідь у своєму твердому переконанні оженитися, він «скорей» просить благословення в матінки, після чого «не долго собирался, / На царевне обвенчался», результат його дій – «стал приплода поджидать» [6, с. 263]. Царівна Лебідь зуміла за ніч звести величне місто на порожньому острові та просунути кандидатуру Гвидона як його очільника й управлінця; за один день нагородила місто якісною охороною з професійним керівником (33 богатирі та Чорномор), забезпечила місту стабільне матеріальне становище («житье не худо») і фінансову стабільність (білочка з золотими горішками), не згадуючи вже про її здібності миттєво виконувати всі бажання князя.

Висновки. Отже, можна сформулювати закономірний висновок, що в «Казці про царя Салтана» репрезентований особливий психотип особистості-інтуїта, утіленого як у чоловічих, так і в жіночих персонажах. Приклад сімейного союзу (сюжетно продубльований у творі за одним і тим самим зразком) подано в моделі жінки з лідерськими якостями (мати/жінка/родичка) і покірній її волі особі протилежної статі (син/чоловік), що беззаперечно підпорядковується старшій жінці роду (дружині) в царині домашніх справ. Окремо слід зазначити, що стосунки між родичами-чоловіками – м'які, добрі, сердечні; стосунки між родичками-жінками – заздрісні, недовірливі, недоброзичливі.

Література:

1. Азадовский М.К. Источники сказок Пушкина / М.К. Азадовский [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.feb-web.ru/feb/pushkin/serial/vr1/v.
2. Беленицкий Л.М. (Свами Матхара). Технология Пути / Л.М. Беленицкий. – К. : Ника-Центр, 1998. – 512 с.
3. Дереза Л.В. Русская литературная сказка первой половины XIX века / Л.В. Дереза. – Днепропетровск : Издательство Днепропетровского университета, 2001. – 140 с.
4. Зуева Т.В. Сказки А.С. Пушкина. Книга для учителя / Т.В. Зуева. – М. : Просвещение, 1989. – 156 с.
5. Непомнящий В. Новые русские сказки (вступ. статья)/ В. Непомнящий // Пушкин А.С. Сказки / А.С. Пушкин. – М. : Художественная литература, 1991. – 108 с. – С. 5–32.
6. Сказки русских писателей XVIII–XIX вв. – М. : Престиж Бук : Литература, 2010. – 1120 с. – С. 240–268.

Ворова Т. П. Специфика репрезентации литературного персонажа в «Сказке о царе Салтане» А. С. Пушкина

Аннотация. Анализируются особенности репрезентации литературного персонажа в стихотворном произведении А.С. Пушкина «Сказка о царе Салтане». Рассматривается особый образ жизни героев в качестве носителей характерного психотипа человеческих/семейных взаимоотношений. Исследуется специфичность моделей поведения мужских и женских персонажей с соответствующими воздействующими на них стимулами.

Ключевые слова: психотип личности, интуит, взаимоотношения мужчины и женщины, семейная модель поведения.

Vorova T. Specificity of the representation of literary character in "Fairy Tale about Tsar Saltan" by A. S. Pushkin

Summary. Peculiarities of the embodiment of literary character in the work of literature "Fairy Tale about Tsar Saltan" expressed in verse by A.S. Pushkin are analyzed. The characteristic lifestyle of heroes as the bearers of distinctive psychological type of human/family relations is regarded. The specificity of behaviour models of male/female personages with corresponding stimuli influencing the characters is investigated.

Key words: psychological type of personality, intuitive man, interrelation of man and woman, family behaviour model.